

Zij die geloven, haasten niet

Theologisch-ethische noties bij de keuze tussen begraven en cremieren

– door Theo Boer –

Wat is uit christelijk-ethisch en pastoraal oogpunt te verkiezen: begraven of cremieren? Eeuwenlang hebben christenen crematie afgewezen. Bij de kerstening van Europa werd cremieren zelfs verboden en de Rooms-Katholieke Kerk verbond aan het meewerken aan een crematie enige tijd de sanctie van excommunicatie. Anno 2016 is echter inmiddels bij tweederde van de sterfgevallen in Nederland sprake van crematie. Dat kan niet alleen op het conto van de secularisatie komen: ook binnen de kerken wordt vrijer over crematie gedacht. In dit artikel gaan we de belangrijkste voors en tegens na.

Net als velen van mijn generatie (de latere babyboomers) ben ik opgegroeid met de gedachte dat een christen zich bij voorkeur niet moet laten cremieren. Begraven symboliseert de hoop op de opstanding van het lichaam. Als zaad dat in de grond ligt te wachten om te ontkiemen liggen de lichamen der gestorvenen te wachten op de dag dat 'de graven openbreken' (*Liedboek voor de Kerken* 300:4). Nog steeds worden velen geraakt wanneer rondom een graf de woorden 'Ik ben de opstanding en het leven' (Joh. 11:25) klinken.

Bijbel en geschiedenis

De voorkeur voor begraven heeft zijn wortels in de Bijbel.¹ Hoewel begraven in het Oude Testament de regel is, vinden we evenwel nergens een gebod om te begraven. Eén van de weinige uitzonderingen waarbij van verbranding sprake is, is wanneer de bewoners van Jabes het lichaam van de gesneuvelde koning Saul verbranden en daarna begraven (1 Sam. 31:12-3). David ziet hierin een eerbetoon – wellicht is de verbranding een manier om te voorkomen dat Saul's lichaam verder ontheilgd zal worden – en prijst hen hiervoor (2 Sam. 2: 5).

In het Nieuwe Testament worden doden altijd begraven, om redenen van hygiëne nog op dezelfde dag. Opvallend is dat Jezus begraven relateert (niet ten faveure van crematie overigens) als Hij zegt: 'Laat de doden hun doden begraven' (Matt. 8:22). Hoe dan ook, bij begraven is er een vanzelfsprekender relatie met de opstanding dan bij crematie. De dode ligt als het ware te slapen, totdat hij wordt opgewekt. Hoewel voor God natuurlijk niets te wonderlijk is, konden Lazarus en Jezus beiden misschien wel opgewekt worden 'dankzij' het feit dat ze begraven waren. (De opstanding van een gecremeerd lichaam lijkt op het eerste gezicht toch een groter wonder...) Dat Jezus na zijn opstanding in zijn verheerlijkte lichaam ook de wonden van zijn lijden draagt, laat zien dat er een vloeiende lijn loopt tussen het lichamelijke leven voor en na de dood.

Bekend is het gebruik door Paulus van het beeld van het begraven worden en weer opstaan als beeld van de wedergeboorte in Romeinen 6. Overigens kon Paulus hier bij zijn tijd aansluiten. Hoewel crematies bij Grieken en Romeinen in de hogere kringen regelmatig voorkwamen (Hector, Achilles, de Romeinse keizers), was begraven in de hellenistische wereld van het jonge christendom de regel. Het vroege christendom leerde wat later de zeven werken van barmhartigheid zouden gaan heten: hongerigen voeden, dorstigen laven, naakten kleden, vreemdelingen huisvesten, gevangenen troosten, zieken genezen en overledenen begraven (vgl. Matt. 25). Een persoon de laatste eer bewijzen betekende dat je zijn lichaam begroef. De kerkvader Lactantius (ca. 250-320 n.Chr.) gaat nader in op de omgang met de lichamen van doden. Als het nodig is, dragen christenen er zelfs zorg voor dat overleden vreemdelingen of verwaarloosde lijken van ongelovigen worden begraven: 'Wij kunnen het niet verdragen dat de gedaante en het beeld van God (*figura et figmentum Dei*) aan de wilde dieren en vogels ten prooi wordt gegeven,' aldus Lactantius.² Kennelijk was er in het geval van de armen noch voor begraven noch voor cremeren geld.

Als gevolg van de kerstening van Europa werd langzamerhand begraven de norm en werd crematie uitgebannen. In 785 vaardigde Karel de Grote een decreet uit dat het op straffe van de dood verboden was om 'volgens de rite der heidenen te verbranden'.³ Verbranding gold door de eeuwen heen in het christelijke Europa als een schending van de waardigheid; denk aan de heksenverbrandingen. In een historische studie kwam Jacob Ludwig Karl Grimm (de vader van de sprookjes) tot de overtuiging dat vóór de kerstening crematie in Europa de regel was. Gezien de kerkelijke voorkeur voor begraven werd crematie door velen gezien als een daad van verzet tegen de dominantie van de (Rooms-Katholieke) kerk. Vanaf de Franse revolutie werd zowel in Frankrijk als Italië door anticlericale bewegingen crematie bepleit. Ook de Vrijmetselaars spraken zich uit voor cremeren. En het 'genoegen' was wederzijds: nadat de Rooms-Katholieke kerk in 1886 cremeren had verboden, voegde het hier in 1892 ook nog eens de dreiging van excommunicatie toe voor degenen die eraan meewerkten.⁴ Wie gecremeerd werd, kreeg geen kerkelijke uitvaart. Die strengheid was geen lang leven beschoren: in 1963 was bij het Tweede Vaticaans Concilie het intrekken van deze veroordeling één van de eerste ambtshandelingen van paus Paulus VI. Hoewel begraven de voorkeur verdient, aldus het Concilie, is crematie alleen dan af te wijzen als die gekozen is om redenen die met de christelijke leer in strijd zijn.

In Nederland was crematie tot in de twintigste eeuw verboden. Een van de eersten die een serieus pleidooi voor crematie hielden, was de ook in het buitenland bekende Nederlandse arts Jacobus Moleschott. Deze beargumenteerde dit pleidooi met een beroep op een materialistische levensovertuiging.⁵ In 1874 werd de 'Vereeniging voor Lijkenverbranding' opgericht. Deze bouwde in 1913 het eerste Nederlandse crematorium, Westerveld bij Velsen, waar op 1 april 1914 de eerste crematie plaatsvond. Ook nadien bleef crematie nog geruime tijd een verboden handeling maar zoals vaker in Nederland werd er

in de praktijk pragmatisch met overtredingen omgegaan. Het bezwaar van de staat betekende wel dat ambtenaren geen vergoeding kregen voor hun onkosten als ze aan een crematie meewerkten. In 1955 werd het verbod op crematie opgeheven en in 1968 werd in de Wet op de Lijkbezorging crematie gelijkgesteld met begrafenissen. Deze jaartallen worden ook weerspiegeld in het aandeel crematies. In 1940 koos slechts 1,2% van de Nederlanders voor crematie, in 1960 4%. Vanaf 1970 liep dat snel op: van 14% in 1970, via 35% in 1980, 44% in 1990 en 49% in 2000 naar 63,4% in 2015.⁶ Dat betekent dat tegenwoordig nog slechts één op de drie overledenen in Nederland wordt begraven.⁷ Griekenland is overigens het laatste Europese land waar crematie verboden was; pas in 2008 is cremeren ook daar mogelijk.

Is daarmee cremeren ook onder christenen gewoon geworden? Ja en nee. Zeker is het denken over wat volgens de wet 'lijkbezorging' heet, in de laatste decennia ook binnen de kerken veranderd – en dat op een betrekkelijk rustige wijze. Geen gemeenteavonden met verontruste kerkleden, geen hete hoofden zoals bij discussies over kinderen aan het avondmaal of de zegening van niet-huwelijkse levensverbintenissen. Zelfs intense maar minder verhitte discussies zoals bij euthanasie en orgaandonatie komen we over dit vraagstuk zelden tegen. In dogmatische en ethische werken in en buiten Nederland wordt er aan de keuze 'begraven of cremeren' nauwelijks aandacht besteed. Misschien is dat omdat keuzen rondom doodgaan een sterk privé-karakter hebben. Het zou ook kunnen zijn dat het gezegde 'van de doden niets dan goeds' hier opgaat en wij maar met moeite een beslissing tot crematie zullen bekritisseren. Belangrijker is dat de vraag 'begraven of cremeren' in het christendom vrijwel nooit een belijdenisstatus (*status confessionis*) heeft genoten. Dat gegeven is ook in dit artikel niet onbelangrijk.

Verschillende voors en tegens van cremeren en begraven

In de voorbereiding op dit artikel zette ik op Twitter een kleine poll uit over de vraag: 'cremeren, begraven of de beslissing overlaten aan de nabestaanden?' Desgewenst konden mensen aangeven waar zij hun voorkeur op baseerden. Respondenten hebben een duidelijke voorkeur voor begraven: 69% van de 215 respondenten verkiest begraven, 17% wil de beslissing aan de nabestaanden overlaten en slechts 14% heeft een voorkeur voor cremeren.⁸ Deze cijfers wijken af van de officiële cijfers: volgens het CBS was in 2015 bij een grote meerderheid van 64% van de overlijdens sprake van crematie. Kennelijk is de steekproef dus eerder representatief voor mijn (veelal, maar zeker niet uitsluitend christelijke) volgers.⁹ Dat bevestigt op zijn beurt het vermoeden dat er tussen de keuze voor cremeren en secularisatie een verband ligt. Christenen kiezen nog steeds in groteren getale voor begraven.

Bij de keuze tussen cremeren en begraven kunnen we onderscheiden tussen de principiële en de overwegend praktische argumenten. We beginnen met die laatsten.

Ruimtebeslag

In vergelijking met begraven is bij cremeren sprake van (veel) minder ruimtebeslag. Wat er van de gestorvene over is, is amper drie kilo fijne as in een urn die weinig ruimte inneemt – als de as al niet ergens boven zee of in een natuurgebied wordt uitgestrooid. In dichtbevolkte gebieden kan het ruimtebeslag van een begraafplaats een serieus bewaar zijn. Douma concludeert na een persoonlijk bezoek aan Japan dat de keuze voor begraven in het overbevolkte Tokio alleen al om plaatsredenen ondenkbaar zou zijn (waarbij je overigens moet bedenken dat cremeren in Japan sowieso al ingeburgerd was).¹⁰ Omgekeerd gaat het toe in islamitische landen, waar graven niet geruimd mogen worden. De begraafplaats Wadi al-Salaam in Irak meet 600 hectare, waarbij wegens ruimtegebrek één crypte nog tot 50 lichamen kan tellen. In Nederland geldt het ruimtebeslag niet als een probleem. Weliswaar motiveerde iemand haar keuze voor cremeren met het argument: ‘Ik heb veel liever een kinderspeelplaats op die plek’. Maar zolang er voor beide plaats is, is dat argument weinig zwaarwegend. Bovendien kan van een begraafplaats ook een rustgevende werking uitgaan. ‘Ik vind oude begraafplaatsen mooi’, bargumenteert iemand zijn voorkeur voor begraven. De gangbare Duitse term ‘Friedhof’ weerspiegelt dit element beter dan de technischer Nederlandse termen.

Financiën

In het algemeen geldt cremeren als het goedkoper alternatief. ‘Persoonlijk voor begraven,’ twittert iemand, ‘toch laat ik de keuze aan de nabestaanden, vooral vanuit financiële overweging. Hopen dus dat er genoeg geld is.’ Een ander schrijft: ‘Ik kies voor cremeren om mijn nabestaanden niet op te zadelen met extra kosten en verplichting voor mijn graf te zorgen.’ Weliswaar is het verbranden van een lichaam duurder dan begraven, maar cremeren kent minder vervolggkosten, omdat er geen grond voor een graf nodig is. Dat verschil kan oplopen van honderden tot duizenden euro’s. (Iets wat overigens in Duitsland niet meer opgaat: daar is cremeren in een aantal gemeenten wezenlijk duurder.) Iemand schrijft: ‘Ik wil gecremeerd worden. Ik wil niemand opzadelen met onderhoud van een graf.’ Ook anderen noemen dit aspect. Nu kun je zeggen: als er geen financiële noodsituatie is – denk aan een gezin in de schuldhulpverlening – zouden de kosten van een waardige lijkbezorging toch geen punt moeten zijn. Douma wijst er terecht op dat dit soort praktische argumenten alleen dan de doorslag geven als er tegen crematie geen principiële bedenkingen zijn.

Hygiëne

Door de voorstanders van cremeren is in het verleden regelmatig gewezen op het voordeel van de veel grotere hygiëne. Cremeren is een proces waarbij er na anderhalf uur niets anders dan steriele as over is. Bij begraven dient men de beschikking te hebben over een plek die geen gevaar voor de volksgezondheid oplevert.¹¹ In de regel is dat zeker in ontwikkelde landen geen probleem.

Dat kan anders liggen in crisissituaties wanneer er geen tijd of plaats is voor begraven. Denk aan situaties op het slagveld of aan situaties waarbij als gevolg van een epidemie grote aantallen mensen binnen korte tijd sterven waarbij het lichaam ook nog besmettingsgevaar oplevert (denk aan Ebola). Omdat gevaar voor de volksgezondheid bij begraven nihil is, is dit onder normale omstandigheden geen serieus argument voor cremieren.

Biologie

We komen nu bij een argument met een al meer levensbeschouwelijke kleur. Voorstanders van begraven wijzen erop dat begraven een organische en natuurlijke vorm van vergaan is. Omgekeerd vinden voorstanders van cremieren de gedachte aan een langdurig verteringsproces juist weer niet prettig. 'Ik kies voor cremieren,' schrijft iemand, 'Ik vind opgesloten in een kist zijn en het wegteren van mijn/een lichaam een heel naar idee.' Bekend is het beeld uit de geschiedenis dat iemand die begraven wordt, door de wormen wordt opgegeten – bepaald geen aansprekend beeld wanneer je je lichaam nu juist te ruste wilt leggen met het oog op de opstanding der doden. (Overigens is dat beeld veelal onterecht; bij de meeste vormen van begraven ligt het lichaam zo diep onder de aarde dat daar geen wormen meer bij kunnen komen en is het verteringsproces bacterieel.) Omgekeerd heeft ook het vuur vaak weer de bijklank van 'gewelddadig'.

Fysiek gesproken bestaan er tussen cremieren en begraven naast verschillen vooral overeenkomsten. Eén twitteraar verklaart zich een voorstander van begraven: 'het liefst met "eeuwig" grafrecht tot de wederkomst'. Het is onduidelijk of deze persoon zich ervan bewust is dat ook bij begraven het lichaam geheel tot 'stof' vergaat. Afhankelijk van de samenstelling en vochtigheid van de grond, het materiaal van de kist en de conditie van de gestorvene zal dat proces langer of korter duren; maar behalve wanneer een lichaam gebalsemd wordt, in een gletsjer bewaard of door droogte gemummificeerd wordt, is het lichaam al na rond twintig jaar volledig verdwenen, reden waarom graven na die periode dikwijls worden geruimd. Organisch is er behalve een tijdsverschil weinig verschil tussen begraven en cremieren. Onder normale omstandigheden verbrandt een lichaam in een graf net zo compleet als door crematie, inclusief de productie van CO₂, alleen langzamer. Het van een smiley voorziene commentaar van een twitteraar: 'Cremieren lijkt mij niet goed voor milieudoelstellingen' zou dus wel eens feitelijk onjuist kunnen zijn. Een ander schrijft: 'Ik hoorde laatst iemand hierover zeggen die gelooft in wederopstanding: er is voor mij geen verschil tussen verteren d.m.v. vuur in 1,5 uur of 20 jaar in de grond. Niet mijn persoonlijke overtuiging, maar ik kon het wel volgen'.

Toch is het meer 'organische' karakter van begraven niet zonder belang. Op de eeuwigheid mag er weinig verschil zijn tussen 90 minuten en 20 jaar. Maar er zijn wel degelijk verschillen in 'natuurlijkheid' en in menselijke inmenging. Een treffend commentaar is van de persoon die schrijft: 'Het lijf ontstaat in negen maanden, als vanzelf. Zo wil ik dat het ook de tijd krijgt

weer te gaan'. Een ander schrijft: 'Ben meer bekend met het ritueel/symboliek van begraven. Doet meer recht aan mijn idee van respect voor het lichaam.' Je zou dit element ook kunnen samenvatten als 'rust'. Ik wees al op het Duitse 'Friedhof' – rusthof, vredehof. De woorden *cemetery* (Eng.) en *cimitière* (Fr.) komen van het Griekse woord *koimeterion* wat 'slaapplaats' betekent. Hij die gelooft, haast niet, lezen we al in Jesaja 28:16. Het element van 'te ruste leggen', iemand begeleiden naar zijn laatste rustplaats, is eigen aan begraven en vreemd aan cremieren. 'Ik zou mijn doden te ruste willen leggen,' antwoordt één twitteraar, 'niet aan de vernietiging prijsgeven.' Inderdaad is cremieren toch meer het beeld van 'vernietiging', waar vuur bovendien ook maar zelden een positieve betekenis heeft. Bij begraven is de mens bovendien eerder toeschouwer dan regisseur van de vernietiging: hij geeft de natuur de vrije hand. Het proces waarbij het lichaam vergaat, gaat onder de grond misschien iets langzamer dan erboven, maar het is een door en door 'natuurlijke' keuze.

Herdenkingsplek

Nederland staat niet bekend om zijn grafcultuur. Hoewel begraven traditioneel de norm was, worden de graven in Nederland in vergelijking met ons omringende landen maar matig onderhouden. Het kan zomaar zijn dat iemand het graf van zijn eigen ouders (laat staan grootouders) niet of nauwelijks bezoekt. De verhouding tot het lichaam van een overledene is binnen het christendom ambigu. Eén iemand motiveert zijn keuze voor cremieren als volgt: 'Omdat het lichaam van een overledene voor mij niets meer dan een dood lichaam is. De persoon/ geest/ ziel is er uit weg. Die zit in mijn herinneringen, in de verhalen die over de overledene verteld worden, etc. Maar niet in een graf of urn. Mijn voorkeur is dus cremieren en verstrooien.' Een ander deelt dat: 'Ik wil gecremeerd worden. Ik word liever in gedachten herdacht.' Toch is de gedachte aan een fysieke plek, bezocht of niet en onderhouden of niet, waar een geliefde 'ter aarde is besteld' en waar er lange tijd tenminste nog iets van hem over is, voor veel mensen troostrijk. (Er is overigens ook een mogelijkheid om na een crematie de as alsnog te begraven, maar dit gebeurt zelden.) Eén twitteraar schrijft: 'Als je begraven wordt, blijft er iets waar mensen heen kunnen. Als ze dat willen natuurlijk.' Dit commentaar weerspiegelt een veel voorkomende Nederlandse kijk op een graf: een plek voor de nabestaanden. In die constellatie is zorg voor een graf een recht, een vrijheid – als men zo wenst. Terwijl zorg voor het graf in andere landen niet alleen een recht is, maar ook een plicht. Een ander onderstreept dit: 'Een graf is een plaats voor de nabestaanden. Als nabestaanden behoefte hebben aan een plekje mag dat van mij. Hangt dus ook af van hoe oud ik word.' Een ander schrijft dat ze het uitstrooien van de as op een herkenbare plek een mooi alternatief vindt voor een graf. Wellicht is de behoefte aan een herdenkingsplek inderdaad groter naarmate de overledene vroeger ('te vroeg') is overleden.

Belijdenis

Eén persoon maakt een opmerking die het dichtst komt bij een christelijke visie op vraag ‘begraven of cremen?’ ‘Ook al maakt het voor de macht van de Heer over het lichaam geen verschil, als je de keuze hebt, is begraven een belijdenis.’ Een ander antwoordt daar weer op: ‘Maar dat God alles kan, maakt de richting van ons handelen, ook symbolisch, niet onverschillig.’ Het argument dat God een begraven lichaam ‘nodig’ heeft om ons te kunnen opwekken, is alleen al om feitelijke redenen onhoudbaar: het begraven lichaam verdwijnt geheel. Van de lichamen van verreweg de meeste heiligen is anno 2016 geen spoor meer terug te vinden. Hun lichamen hebben in de tussentijd al weer vele malen gediend als ‘stof’ voor nieuwe processen van leven. Het argument dat begraven nodig is, is ook strijdig met het geloof in Gods almacht én het is problematisch met het oog op het feit dat zeer velen, al dan niet noodgedwongen, nooit een begrafenis hebben gehad.

Toch doet het er toe, denk ik. De ‘wederopstanding des vlezes’ behoort tot de kern van de christelijke belijdenis. Hoewel minder frequent dan in het Nieuwe Testament, zien we ook in het Oude Testament het beeld van doden die opstaan. ‘Zullen doden opstaan en u loven?’ vraagt de Psalmist. Ontroerend zijn de woorden van Ezechiël: ‘Dit zegt God, de Heer: Beenderen, ik ga jullie adem geven zodat jullie tot leven komen. Ik zal jullie pezen geven, vlees op jullie laten groeien en jullie met huid overtrekken. Ik zal jullie adem geven zodat jullie tot leven komen, en jullie zullen beseffen dat ik de Heer ben’ (Ez. 37:5-6). In het Nieuwe Testament is de (lichamelijke) opstanding der doden als het ware het refrein. Een twitteraar stelt: ‘Met begraven [is er een] mooiere relatie met [het] Bijbelse beeld van zaaien. Geeft troost’. Inderdaad is zaaien het beeld dat Jezus voor zijn eigen sterven en dat van zijn volgers gebruikt: ‘Als een graankorrel in de aarde valt en sterft, blijft het een graankorrel, maar wanneer hij sterft, draagt hij veel vrucht’ (Joh. 12:24). Niet voor niets is de begrafenis van Jezus (‘gekruisigd, gestorven en begraven’) onderdeel van de christelijke geloofsbelijdenis. Ook Paulus spreekt over de opstanding in termen van zaaien: ‘Als u iets zaait, moet dat eerst sterven voordat het tot leven kan komen. En wat u zaait heeft nog niet de vorm die het krijgt. [...] Wat in vergankelijke vorm wordt gezaaid, wordt in onvergankelijke vorm opgewekt’ (I Kor. 15:36-7, 42). Er is tegelijkertijd een verschil tussen wat er begraven wordt en wat er opstaat, maar er is ook identiteit. Begraven past beter bij het beeld van zaaien: je begraaft iets in de grond dat later in verheerlijkte vorm weer opkomt.

Conclusie

Zoals gezegd heeft God voor de opstanding het begraven niet ‘nodig’. Je zult in de Bijbel dan ook tevergeefs zoeken naar een gebod tot begraven en een verbod op cremen. Christenen zijn vrij om voor het een of het ander te kiezen en hoe die keuze ook uitvalt, bij beide mag worden gesproken in termen van de christelijke hoop op de opstanding der doden. Terecht merkt Douma op dat we niet moeten denken dat we met begraven God ‘een handje hel-

pen'.¹² Niettemin kan dankzij de vanzelfsprekende banden tussen begraven en een opstandingsgeloof begraven in toenemende mate de gelegenheid bieden tot het levend houden en getuigenis afleggen van de christelijke hoop op de opstanding.

Theo Boer is universitair docent Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit (vestiging Groningen) en Lindeboom hoogleraar Ethiek van de zorg aan de Theologische Universiteit Kampen. (taboer@pthu.nl)

Noten:

- 1 Voor een uitgebreidere verantwoording van 'de Bijbel en crematie' zie Jochem Douma, *Rondom de dood* (Kampen: Van den Berg, 1987), 139-168.
- 2 Lactantius, *Divinae institutiones*, VI,12. XII. Vgl. Theo Boer en Stef Groenewoud, *Vroegchristelijke denkers en hedendaagse morele zorgdilemma's* (Den Haag: ZonMw, 2011), 16.
- 3 Douma, *Rondom de dood*, 142.
- 4 Douma, *Rondom de dood*, 144; http://www.remnantnewspaper.com/Archives/archive-2007-church_and_cremation.htm.
- 5 Douma, *Rondom de dood*, 143.
- 6 Naast begraven en cremeren is in beginsel ook cryomeren en resomeren mogelijk. Cryomeren is een proces waarbij met vloeibare stikstof het lichaam wordt bevroren en daarna tot stof getrild. Resomeren betekent dat het lichaam in kaliloog chemisch wordt opgelost. In Nederland zijn deze alternatieven niet toegestaan.
- 7 Omdat crematie binnen de islam is verboden, valt aan te nemen dat het aandeel crematies onder autochtone Nederlanders mogelijk al rond de 70% ligt.
- 8 Poll uitgevoerd 25-28 april 2016. Screenshot in bezit van de auteur.
- 9 Vgl de uitspraak van één respondent n.a.v. de resultaten: 'gelovigen willen ook vaak liever begraven worden. Ik geloof dat Theo erg gelovig is. Volgers ook? #nikstennadele'.
- 10 Douma, *Rondom de dood*, 161.
- 11 Een van de mogelijke verklaringen voor de term 'rijke stinker' is dat men hier oorspronkelijk doelde op rijke medegelovigen die zich een begrafenis in de crypte van de kerk konden veroorloven.
- 12 Douma, *Rondom de dood*, 160.